

نحوه‌ی ارائه معارف مهدوی در قالب هنر در سبک زندگی اسلامی

بهار علیزاد میلانی^۱

چکیده

ترویج فرهنگ مهدویت در جامعه با استفاده از ابزار هنر از اهمیت فراوانی برخوردار است؛ چرا که در دنیای امروزی استفاده از هنر، راهکاری مؤثر برای انتقال و نهادینه کردن فرهنگ مهدویت است. اکنون این سوال مطرح می‌شود که چگونه می‌توان معارف مهدوی را در قالب هنر ارائه نمود؟ در پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی چنین حاصل شد که هنر ظرفیت‌هایی دارد که با ایجاد نگرش‌های صحیح، رفتارهایی را به وجود می‌آورد که موجب تحول در جامعه می‌گردد. یکی از مباحث مطرح شده در بحث مهدویت نسبت میان مهدویت و هنر است.

واژگان کلیدی: معارف مهدوی، هنر، مهدویت، هنر اسلامی.

مقدمه

فرهنگ مهدویت از جمله مسائل محوری در جامعه اسلامی است؛ زیرا با توجه به اینکه در دورانی به سر می‌بریم که هنر عامل ترویج و آموزش است و فکر و اندیشه‌ای که با هنر آمیخته گردد، اثرگذار و ماندگار است. پرسشی میان مهدویت و تعامل آن با هنر در سبک زندگی اسلامی در دوران معاصر اهمیت ویژه‌ای دارد.

با این اهمیت، به نظر می‌رسد بحث درباره رابطه میان مهدویت و هنر را می‌توان با چند پرسشی اساسی آغاز نمود، مبنی بر اینکه آیا میان مهدویت که بحثی اعتقادی است و هنر که برآمده از خلاقیت‌های هنرمند است، تعاملی وجود دارد یا خیر؟ آیا اصلاً ارتباط میان این دو امر امکان‌پذیر است؟ حال اگر امکان‌پذیر است مطلوب است یا خیر؟ بدیهی است برای پاسخ به این پرسش باید عرصه‌ها و ساحت‌های متعدد بحث از این دو مفهوم را بررسی کرد و دیده شود که بحث درباره این دو مقوله به کدام عرصه مورد نظر است. با یک تحقیق و دور اندیشی می‌توان در نسبت میان این دو مفهوم چند ساعت را بر شمرد؛ یعنی رابطه هنر و مهدویت از چند منظر قابل تحلیل است.

در این زمینه مقالات و پایان‌نامه‌هایی نگاشته شده است که به برخی اشاره می‌شود:

أ: مقاله «سبک زندگی مهدوی در تجربه هنری هنرمند»، نویسنده: سید رضی موسوی گیلانی و راضیه شیرینی در سال ۱۳۹۴ در نشریه مجله آمان به شماره ۴۵ چاپ شده است.

ب: مقاله «بررسی ارتباط مهدویت با تمدن اسلامی براساس آموزه‌های قرآن کریم و روایات اسلام در سال ۱۳۹۳ در نشریه هشتمین همایش بین‌المللی پژوهش‌های قرآنی چاپ شده است.

ج: مقاله «نقش مدیریت مهدوی در مکتب شهید سلیمانی»، نویسنده: فرزانه رنجبرزاده و زهرا قلندری، در سال ۱۴۰۱ در نشریه کنفرانس ملی مدیریت و کار آفرینی در مکتب حاج قاسم چاپ شده است.

با بررسی در مقالات فوق؛ روشن می‌شود که هیچ یک از این مطالعات به چگونگی ارائه معارف مهدوی در قالب هنر پرداخته نشده است، گرچه مطالب مرتبط با هنر یا مهدویت در آن‌ها وجود دارد. ولی مقاله فوق درصدد ارائه معارف مهدوی در قالب هنر است. برای پاسخ این مسئله باید سؤالات فرعی بیان شود، از جمله سؤالات فرعی:

۱. مهدویت در تجربه هنری هنرمند دارای چه جایگاهی است؟

۲. هنر در فرهنگ و تمدن اسلامی داری چه آثاری است؟

۳. مسئله مهدویت چگونه می‌تواند به تجربه هنری هنرمند مسلمانی کمک

۱. جایگاه مهدویت در تجربه هنری هنرمند

نخستین و مهم‌ترین پرسش این نوشتار، نسبت میان مهدویت و هنر در تجربه هنری هنرمند است. مبنی بر این که مسئله مهدویت در تجربه هنری مسلمان چه حضور و جایگاهی دارد؟ برای پاسخ به این سؤال ابتدا باید مهدویت معنا شود.

۱-۱. تعریف مهدویت

واژه مهدویت در لغت به معنای مهدی بودن است (الویری و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۶۱). و به کسی اطلاق می‌شود که به رشد و رستگاری هدایت شده است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۴۷۵). در اصطلاح، مراد از مهدویت، اعتقاد به ظهور مهدی است که موجب پدید آمدن عدل جهانی در کشور اسلامی است (تونه‌ای، ۱۳۸۳، ص ۷۱۱).

در نگاه اسلام، امام مهدی (عجل الله تعالی و فرجه الشریف)، حجت خدا و مصداق انسان کامل در سراسر هستی در این زمان است (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۷۴). قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «بِمَهْدِيْنَا تَنْقَطِعُ الْحُجَجُ فَهُوَ خَاتِمُ الْأَنْبِيَاءِ وَ مُنْقِذُ الْأُمَّةِ وَ مُتَهَيِّ النُّورِ وَ غَامِضُ السِّرِّ؛ امام مهدی (عج الله تعالی و فرجه الشریف) حجت خدا، پایان بخش سلسله امامان و نجات بخش امت و اوج نور و راز نهان می‌باشد.» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۷۴، ص ۳۰۲).

با این اساس؛ انتظار فرج، یکی از مهم‌ترین اعمال در عصر غیبت است و اهمیت آن به مانند شمشیر زدن پیشاپیش پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌باشد. در روایتی چنین بیان شده است که فرمود: «مَنْ مَاتَ مُتَنَظِرًا كَانَ بِمَنْزِلَةِ الضَّارِبِ بَيْنَ يَدَي رَسُولِ اللَّهِ (صلی الله علیه و آله) بِالسَّيْفِ.» (همان، ج ۵۲، ص ۱۴۶). و در روایت دیگر به نشانه‌های مهدویت و ظهور امام زمان (علیه السلام) اشاره شده است. آنجا که امام علی (علیه السلام) چنین فرمودند: «بَيْنَ يَدَي الْقَائِمِ مَوْتُ أَحْمَرُ وَ مَوْتُ أَبْيَضُ وَ جَرَادٌ فِي حِينِهِ وَ جَرَادٌ فِي غَيْرِ حِينِهِ كَالْوَأْنِ الدَّمِ فَأَمَّا الْمَوْتُ الْأَحْمَرُ فَالسَّيْفُ وَ أَمَّا الْمَوْتُ الْأَبْيَضُ فَالطَّاعُونَ؛ قبل از قیام قائم، مردم گرفتار مرگ قرمز و سفید خواهند شد و گرفتار (هجوم) ملخ‌هایی به هنگام و ملخ‌هایی نابه‌هنگام به رنگ

سرخ، همچون خون خواهد بود. فرمود: مقصود از مرگ قرمز شمشیر است و از مرگ سفید هم طاعون می‌باشد.» (طبرسی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۲۸۱).

این روایت نشان دهنده وجود امام مهدی (عجل الله تعالی و فرج الشریف) است. یا در جای دیگر امام سجّاد (علیه السلام) چنین می‌فرمایند: «إِذَا قَامَ قَائِمُنَا أَذْهَبَ اللَّهُ عَنْ شِيعَتِنَا الْعَاهَةَ، وَجَعَلَ قُلُوبَهُمْ كَزَبْرِ الْحَدِيدِ، وَجَعَلَ قُوَّةَ الرَّجُلِ مِنْهُمْ قُوَّةَ أَرْبَعِينَ رَجُلًا، وَيَكُونُونَ حُكَّامَ الْأَرْضِ وَسَنَامَهَا؛ زَمَانِي كَه قَائِمٍ مَا قِيَامُ كُنْد، خَدَاوَنَد آفَت رَا اَز شِيعِيَان مَا مِی زَدَايِد و دل‌های آنان را چون پاره‌های آهن سخت و تزلزل ناپذیر می‌کند و هر مرد آنان را قدرت چهل مرد می‌دهد. آنان فرمانروا و سالار جهان خواهند بود.» (طبرسی، ۱۳۷۹، ج ۱۵۱، ص ۳۶۶).

مسئله‌ی مهدویت، به صراحت در قرآن کریم ذکر نشده است؛ ولی برخی از محققین، آیات قرآنی را برای موضوع مهدویت بیان کرده‌اند (جمعی از محققین، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۸۵). این آیات در دو دسته قابل تأمل است: یک دسته از آیاتی که بر ضرورت وجود امام تأکید دارد: «وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرٌ وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ؛ و کافران می‌گویند: چرا از سوی پروردگارش معجزه‌ای غیر قرآن بر او نازل نشده؟ تو فقط بیم دهنده‌ای نه اعجاز کننده‌ای که هر زمان هرکس و برای هر هدفی غیر منطقی بخواهد، دست به اعجاز بزنی و برای هر قومی هدایت کننده‌ای است.» (رعد: آیه ۷).

در تفسیر این آیه از امام صادق (علیه السلام) چنین بیان شده است: «در هر زمانی امامی از خاندان ما وجود دارد که مردم را به آنچه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آورده، هدایت می‌کند.» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۲۳، ص ۵). و آیاتی که به حکومت صالحان و مؤمنان به روی زمین اشاره شده است: «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ؛ و همانا ما پس از تورات در زبور نوشتیم که زمین را بندگان شایسته ما به میراث می‌برند.» (انبیاء: آیه ۱۰۵).

در این آیه، خداوند حکومت مؤمنان و صالحان را به عنوان وعده الهی بر بندگان مؤمن بیان کرده است و امنیت و آرامش را مژده می‌دهد. از این به صراحت متوجه می‌شویم که امنیت و آرامش فقط با ظهور آخرین منجی اتفاق می‌افتد. لذا همه این آیات و روایات دلالت بر وجود حضرت مهدی (عج الله تعالی و فرجه الشریف) و تشکیل حکومت مهدوی است. (فرزی خراسانی، ۱۳۸۵، ص ۳۴).

۲-۱. مهدویت در تجربه هنری هنرمند

در واقع اثر هنری زاینده در تجلی تجربه درونی هنرمند و برآمده از احساس، عاطفه، تخیل و فکر اوست. در فرآیند شکل‌گیری آثار هنری پیش از هر امری و هرکس، این خالق اثر هنری است که دارای تجربه‌ای خصوصی و فردی در مسئله هنر است و خلق آثار هنری وابسته به اوست. حتی اگر سفارش اثر هنری متعلق به دیگری باشد، امر مهدویت می‌تواند به شفافیت درون هنرمند کمک کند و ظرف معرفتی و وجودی او را توسعه بخشد و در نتیجه این معرفت، توجه هنرمند مسلمان به امام در تجربه هنری بیشتر می‌شود و چون اثر هنری ندای روح و صدای بلند روح است. از کوزه همان برون تراود که در اوست (بهایی، ۱۳۶۱، ش ۱۹، ص ۵۴۵).

بدیهی است که در اثر هنری نوعی ظهور و تجلی وجود دارد و آثار هنری هنرمندان مدون، تجلی خانه وجود و زبان درون آنان است. بنابراین باید گفت که انسان هر طور که فکر می‌کند و احساس و عاطفه هنرمند، از فیلتر فکر او عبور می‌کند و آب و رنگ فکر و اندیشه او را می‌گیرد. اگر به آثار فاخر هنری در طول تاریخ هنر در تمامی فرهنگ‌ها نظر شود. خواهیم دید بهترین آثار هنری، آن بخش آثاری هستند که هنرمند برای آفریدنشان انگیزه‌های درونی و شخصی داشته است (مهرپویا و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۱۵).

در این بین، آموزه‌های دینی و بیان نقش بنیادین حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، تفکر دینی هنرمندان را غنی می‌سازد و آنان را معطوف به امام معصوم (علیه السلام) می‌نماید و هر چند در این عرصه گاه به نظر می‌رسد موقعیت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) در نزد بعضی از مسلمانان از منزلت شایسته خود برخوردار نیست؛ اما می‌توان در نزد بسیاری از عرفان شناسان، عالمان حدیث یا حتی در نزد بعضی از مستشرقانی که در عرصه عرفان، فعالیت می‌کردند همچون هانری کربن، ویلیام چیتیک و ... نیز این شناخت به مقام امام معصوم را یافت و آنان جمله کسانی هستند که جایگاه ویژه و اساسی مهدویت را درک می‌کردند. (موسوی، ۱۳۹۶، ص ۱۹۰).

۲. نقش و آثار هنر اسلامی در فرهنگ و تمدن

هنر اسلامی، نه تنها جلوه‌ای از ذوق و خلاقیت است؛ بلکه تجلی‌گاه باورهای دینی، ارزش‌های اخلاقی و فلسفه توحیدی است. این هنر در مسیر رشد و تعالی انسان نقش تربیتی و معرفتی ایفا می‌کند. اثرات

در شهر آروز/ در کوچه امید/ خوشحالی و سرور/ در باد می‌وزید/ یک روز دیدنی/ یک صبح دلپذیر/ صبحانه لذیذ/ با چایی و پنیر/ اخبار رادیو/ می‌گفت با سرور از لحظه‌ای قشنگ/ از ساعت ظهور/ یک دفعه شد زمین/ هم رنگ آسمان/ باغ ستاره شد سر تا سر جهان (همان، ص ۴۲).

۳-۵. هنر و باور به مهدویت در معنابخشی زندگی

معنادار بودن زندگی از جمله دغدغه‌های انسان معاصر است. اندیشه‌ها، باورها و آرمان‌های فردی و جمعی نقش تعیین کننده در معنا داشتن زندگی دارد. از جمله باورهایی که در معنابخشی به زندگی فردی نقش دارد، باور به مهدویت است. در مباحث فلسفی برای معنای زندگی سه معنا مطرح می‌شود؛ هدفمند بودن، ارزش مدار بودن و کارکرد داشتن (خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۷).

در رابطه با هدفمندی، باور به مهدویت از این جهت که جهان رو به خیر حرکت می‌کند بر عدالت گستری و مبارزه با ظلم و فساد تأکید می‌کند و به زندگی معنا می‌دهد. در رابطه با ارزش محوری، باور به مهدویت از این جهت که احیای اسلام راستین، تأمین رفاه و آرامش، رضایت‌مندی و عشق به محبوب، ارزش محسوب می‌شود و در رابطه با کارکرد داشتن از آن رو که باور به مهدویت موجب پارسایی، اخلاق‌مداری، مسئولیت‌پذیری و امیدبخشی می‌شود، زندگی منتظران معنا پید می‌کند (مفتاح و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۲۱۱).

هر انسان اندیشه‌ورزی در پی آن است که زندگی معناداری داشته باشد. ادیان و مکاتب مختلف نیز در پی تلاش برای بهتر کردن زندگی انسان و در حقیقت معنادار کردن زندگی انسان هستند. تحقیقات زیادی در ارتباط با معنای زندگی در قرون اخیر در جهان صورت گرفته است. در این مدّت معنای زندگی به گونه خاص، دغدغه فکری فیلسوفان جهان قرار گرفته است. با توجه به روایت رسیده از معصومین (علیهم‌السلام)، عدالت‌گستری مهم‌ترین هدف مهدویت برای انسان‌هاست. در این روایت تأکید شده که اگر یک روز هم از عمر دنیا باقی مانده باشد، آن روز چنان طولانی خواهد شد که عدالت بر همه جهان سایه افکند (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ص ۳۱۸). که در آن کارگزاران ظلم و جور مورد بازخواست قرار خواهند گرفت، قاضیان و حاکمان کج رفتار از مسئولیت خود عزل خواهند شد و زمین از هر نوع خباثت پاک خواهد گشت (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۵۱، ص ۱۲۰).

حال این هدف مهم چگونه محقق خواهد شد؟ تبعاً منتظران حضرت باید خود را برای برپایی این هدف بزرگ آماده کنند که اولاً خود را را جامعه تأثیرگذار فرض کرده و سعی در حاکم کردن این عدالت

در وجود خود کند و ثانیاً خود را در جامعه برای برپایی این عدالت مسئول بداند. اهداف دیگری نیز برای قیام حضرت مهدی (عجل الله تعالی و فرجه الشریف) بیان شد که معروف‌ترین آن؛ خون‌خواهی امام حسین (علیه السلام) است که در خطبه غدیر پیامبر (صلی الله علیه و آله) (همان، ج ۳۷، ص ۲۱۳). یا دعای ندبه بیان شده است: «أَيْنَ الطَّالِبُ بِدَمِ الْمَقْتُولِ بِكَرْبَلَاءَ.» (علوی طالقانی، ۱۳۸۳، ۱۲۵).

انتظار به عنوان یکی از محوری‌ترین آموزه‌های مهدویت به دو بخش؛ راهبردی و غیر راهبردی قابل تقسیم است. فرهنگ انتظار ظرفیت‌هایی دارد که با ایجاد باورها و نگرش‌های صحیح، ارزش‌ها و هنجارها و رفتارهایی را به وجود می‌آورد که با به کار بستن آن‌ها، گشایش و فرج را برای جامعه منتظر در پی خواهد داشت. از همین رو فرهنگ انتظار می‌تواند کارکردهای مناسبی را برای تحول در جامعه در پی داشته باشد. شهید سلیمانی با استفاده از فرهنگ انتظار، راهبرد مقاومت را تعمیم بخشید و از این جهت با مجاهدت‌های بی‌نظیرشان به مقابله با تجاوز و ظلم قدرت‌های استکباری و خشونت گروه‌های افراطی پرداخت. اعتقاد به هر کدام از این دو، پیامدی متفاوت و گاه متناقضی را در عرصه عمل به دنبال خواهد داشت (رضایی‌نژاد و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۱).

نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شد در سه ساحت از مهدویت در تجربه هنری هنرمند، آثار هنر در فرهنگ و تمدن اسلامی و چگونگی ارئه معارف مهدوی در قالب هنر، به بررسی وضعیت و موقعیت مهدوی پرداخته شود و ارزش مهدویت را در تجربه هنری هنرمند مورد دقت و کاوش قرار دهیم. لذا اگر هنری از منظر شریعت دارای حلیت باشد، قابلیت استفاده شدن در خلق اثر هنر مهدوی را دارد به طوری که در طول تاریخ تمدن اسلامی همواره از تمامی هنرهای مشروع در خلق آثار مهدوی استفاده شده است و به طور کامل نهی نشده باشد. متأسفانه حمایت از فعالیت‌های مهدوی ناکافی است و مسئله به این بزرگی و امر به این مهمی نیازمند توجه خاص و ویژه است. فرهنگ مهدویت در عصر رسانه‌های دیجیتال و شبکه‌های اجتماعی است، نباید مورد غفلت قرار بگیرد.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن بابویه، ع. (۱۳۹۵). کمال الدین و تمام النعمه، تصحیح: علی اکبر غفاری، انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
۲. بالادستیان، م. (۱۳۸۷). نگین آفرینش؛ درسنامه دوره مقدماتی معارف مهدویت)، انتشارات بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (علیه السلام).
۳. بهایی، م. (۱۳۶۱). دیوان کامل، انتشارات چکامه.
۴. تونه‌ای، م. (۱۳۸۳). فرهنگ الفبایی مهدویت (موعودنامه)، انتشارات مشهور.
۵. جمعی از محققین. (۱۳۷۱). معجم احادیث امام مهدی، انتشارات بنیاد معارف اسلامی.
۶. حافظ شیرازی، ش. (۱۳۹۶). دیوان حافظ، مترجم: محمد قزوینی، شرکت انتشارات آراز بیکران.
۷. دیویی، ج. (۱۳۹۳). هنر به منزله تجربه، مترجم: مسعود علیا، انتشارات ققنوس.
۸. سوزوکی، د. (۱۳۷۸). زن و فرهنگ ژاپنی، مترجم: عسکری پاشائی، انتشارات میترا.
۹. شیخی، ک. (۱۳۶۱). الصله بین التشیع و التصوف، انتشارات دارالاندلس.
۱۰. طبرسی، ع. (۱۳۷۹). مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار، انتشارات دارالتقلین.
۱۱. طبرسی، ف. (۱۳۷۵). اعلام الوری با علام الهدی، انتشارات مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث.
۱۲. طریحی، ف. (۱۳۷۵). مجمع البحرين، انتشارات مرتضوی.
۱۳. علوی طالقانی، م. (۱۳۸۳). شرح دعای ندبه، شرکت چاپ و نشر بین الملل.
۱۴. فرزی خراسانی، م. (۱۳۸۵). امید سبز، انتشارات دارالحسین.
۱۵. کلینی، م (۱۳۶۳). اصول کافی، انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
۱۶. گات، ب. (۱۳۹۳). دانش‌نامه زیباشناسی، مترجم: مشیت اعلائی، انتشارات مؤسسه تألیف ترجمه و نشر آثار هنری متن.
۱۷. مجلسی، م. (۱۳۶۲). بحارالانوار، انتشارات دار إحياء التراث العربی.
۱۸. محدثی، ج. (۱۳۸۶). هنردینی، انتشارات بوستان کتاب.
۱۹. موسوی، رضی. (۱۳۹۶). درآمدی بر روش‌شناسی هنر اسلامی، انتشارات ادیان.

۲۰. نقیب‌زاده جلالی، م. (۱۳۹۵). نگاهی به نگرش‌های فلسفی سده بیستم، انتشارات کتابخانه طهوری.

مقالات

۱. الویری، م. و برزویی، م. (۱۳۹۴). گونه‌شناسی رویکردهای آموزه مهدویت در چهارچوب ظرفیت تمدنی، مشرق موعود، ۹(۳۴)، ۵۵-۸۲.

۲. رضایی نژاد، ا. و خلیلی، ع. (۱۴۰۱). نقش مدیریت مهدوی در شکل‌گیری مکتب شهید سلیمانی، کنفرانس ملی مدیریت و کارآفرینی در مکتب شهید حاج قاسم سلیمانی، ۱(۵)، ۱-۲۱.

۳. صالحی‌پور، م. و پورفرج، ا. و عظیمی، آ. (۱۴۰۴). جایگاه حفاظت از میراث فرهنگی در نظام جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه علمی راهبرد اجتماعی فرهنگی، ۱۴(۲)، ۱-۲۵.

۴. کرمانی، ع. (۱۳۷۸). مفهوم ادبیات دینی برای کودکان، پژوهش‌نامه ادبیات کودک و نوجوان، ۵(۱۷)، ۲۹-۲۰.

۵. مفتاح، ا. و محمدی، ن. (۱۳۹۷). نقش باور به مهدویت در معنابخشی زندگی فردی، فصلنامه مهدویت، ۱۲(۴۶) ص ۲۰۹-۲۲۸.

۶. ملکی‌راد، م. و گودرزی، م. (۱۳۹۶). کارکرد اجتماعی اعتقاد به مهدویت، اسلام و مطالعات اجتماعی، ۵(۲)، ۳۱-۶.

۷. موسوی گیلانی، ر. و موسوی، ج. (۱۳۹۳). سبک زندگی مهدوی در تجربه هنری هنرمند، فصلنامه علمی پژوهشی مشرق موعود، ۸(۳۱)، ۱۰۹-۱۳۰.

۸. موسوی، ح. و واردی، ز. (۱۴۰۲). بررسی و تحلیل موضوع مهدویت و شیوه‌های انتقال آن به کودک و نوجوان در آثار یحیی علوی فرد، مجله مطالعات ادبیات کودک، ۱۴(۱)، ۲۷۳-۲۹۴.

۹. مهرپویا، ح. و قاسمی، م. (۱۳۸۷). تمایز هنر دینی و هنر قدسی در آراء متفکران، رهپویه هنر، ۲(۶)، ۱۵-۱۰.

منابع اینترنتی

۱. اندیشه قم، علوم و تکنولوژی در عصر ظهور، بازیابی از <https://fa.wikifeqh.ir>

۲. باشگاه خبرنگاران جوان، ۱۳۹۶/۱/۲۲، ۷:۲۰، کدخبر: ۶۰۴۳۳۷۳.

۳. خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۷، <https://irna.ir/xjrqKy>

۴. خبرگزاری مهر، (۱۳۹۱). لزوم انتقال فرهنگ مهدویت به نسل جوان جامعه، بازیابی از

<https://www.mehrnews.com/news/1642945>

۵. مجتمع سطح عالی حوزه علمیه کرمان. (۱۴۰۴). تأثیر هنر اسلامی در شکل‌گیری فرهنگ و تمدن

اسلامی، <https://tabsh.ir/1771/islamic-arts>

۶. یوسفی، ه. (۱۴۰۳). نقش معماری در شکل‌دهی هویت فرهنگی، بازیابی از

<https://civilica.com/note/6602>